

0 973 425 с.
77 947
П-52

А К А Д Е М І Я Н А У К У Р С Р
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ПОЛТАВСЬКА БИТВА

28958 0

ТРУДИ НАУКОВОЇ СЕСІЇ
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ,
ПРИСВЯЧЕНОЇ 230-ЛІТТЮ
ПОЛТАВСЬКОЇ БИТВИ

(1709—1939)

За редакцією
С. М. Белоусова і О. П. Оглобліна

5

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА
Інституту
Історії України
Академії Наук
УРСР

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УРСР
КИЇВ—1940

РОЗГРОМ ШВЕДІВ ПІД ПОЛТАВОЮ В 1709 РОЦІ

В. А. Дядиченко

Київ

I

Одною з найяскравіших сторінок героїчного минулого нашої батьківщини є розгром шведських загарбників під Полтавою в 1709 році, досягнутий у результаті спільної боротьби російського, українського і білоруського народів.

Пам'ять про цю славну подію назавжди збереглась у народній свідомості.

* * *

Шведська армія, що вторглася на чолі з Карлом XII в Росію на початку 1708 року, прагнула швидко знищити російські збройні сили і далі піти на Москву.

Проте російські війська, здійснюючи стратегічні плани Петра I, відступали вглиб країни, ухиляючись від рішучого бою, примушуючи шведів діяти в спустошених місцевостях і зазнавати нападів окремих російських загонів.

Не вдався і безпосередній рух на Москву; уміле маневрування російської армії відтинала ворогові найважливіші шляхи (заняття російськими військами Горок, Почєпа, Погара, Сум та ін.). За роки, що минули після Нарвського бою, зросла і бойова сила російської армії. Блискучим підтвердженням цього була перемога при с. Лісній (коло м. Пропойська). Армія Левенгаупта, що йшла з Прибалтики на з'єднання з головними шведськими силами, 28 вересня 1708 року¹⁾ була розбита російськими військами під начальством Петра I. Втративши майже дві третини свого складу, позбувшись артилерії і запасів, приготовлених для всієї шведської армії, Левенгаупт з рештками своїх військ утік до Карла XII.

Шведська армія рушила на Україну. Звідси Карл мав намір, з допомогою військ турецького султана і кримського хана, а також зрадника Мазєпи, рушити в центр Російської держави.

¹⁾ Всі дати подані за старим стилем.

На червень 1709 року шведські війська були розташовані між ріками Пслон і Ворсклою. Тривала облога шведами Полтавської фортеці в наслідок героїчного опору гарнізону і жителів не дала результатів і привела до значного ослаблення шведської армії. Крім того, великої шкоди ворогові завдавала народна війна, що піднялась проти окупантів. Туреччина не подавала допомоги Карлу XII. Польські війська мусили відбивати успішний натиск на них російських загонів під начальством фельдмаршал-лейтенанта Гольца. Крім того, полки князя В. В. Долгорукого і козаки на чолі з гетьманом І. Скоропадським утруднювали сполучення з Польшею¹⁾.

При таких обставинах шведське командування, ураховуючи трудність відступу з російського оточення, намагалось знайти вихід у виїзді генерального бою.

В свою чергу російське командування на чолі з прибулим 4 червня до Полтави Петром І старалось використати сприятливу обстановку для остаточного розгрому шведів.

Необхідність генерального бою диктувалась також тяжким становищем обложеної Полтави і можливістю підходу на допомогу Карлу турецько-татарських військ.

II

19 червня о першій годині ночі головні російські сили рушили з розташованого на лівому березі табору (проти Полтави) вверх по Ворсклі і 20 червня переправились на правий берег. Переправа була проведена коло села Петрівки, за 10 верст від Полтави, почасти по мостах, почасти через кілька бродів²⁾. Російські війська, що переправлялись через ріку, охоронялись від можливої атаки шведів розташованими на правому березі частинами генералів Ренне і Алларта.

Укріплення, збудовані раніш коло переправи, виявились мало зручними для розташування всієї переправленої армії, головним чином через відсутність достатньої глибини для розміщення табором. В разі раптової атаки шведів невелика табірна територія могла спричинитись до скупченості військ і надзвичайно утруднити маневрування.

Тому війська почали будувати нові укріплення в районі між селами Петрівкою і Семенівкою, на захід від перших укріплень, за 8 верст від Полтави; захищений з тилу крутим берегом Ворскли, табір з боку Полтави був прикритий суцільною лінією ланцюга з реданних і бастионних фронтів. Призначенням його також було охо-

¹⁾ Цікаві свідчення сучасників про оточення росіянами шведської армії. Так, Йоган Гюбнер у книзі «Историческое, генеалогическое и географическое вопросы» (1712 р.) пише: «Свою численну армію московіти розподілили так, що на решті майже жодний швед не насмілювався відійти від своїх головних сил, боячись одразу ж бути спійманим московітами» (цитую за збірником «Полтавская битва», вид. Общества ревнителей военных знаний, 1909, с. 198).

²⁾ Книга Марсова или воинских дел..., СПб. 1766, с. 67.

роняти розташовані війська і переправи через Ворсклу. Проте й ці укріплення були тимчасові. Рушити далі до села Яківці російська армія могла тільки після підходу підкріплень. Інакше перехід на цю незрівнянно вигіднішу позицію міг штовхнути шведів на передчасну атаку. Але треба сказати, що з шведського боку майже не було спроб напасти на російський табір. Навпаки, російські війська непокоїли ворога майже безперервно, завдаючи йому часткової шкоди і добуваючи «языків», від яких можна було довідатись подробиці про розташування і сили шведської армії.

«Неприятель как услышал, что мы пробрались сюда, был в великой тревоге, зело стоит кротко и токмо наши наезды онаго, непрестанно тревожат и языков достают, а от него промыслу никакого нет, и партия к нам ни единой по се число посылат не осмелился», — писав Меншіков своїй дружині з Петрівки 20 червня¹⁾.

Тим часом підходили сподівані підкріплення. З боку Псла йшли козаки з гетьманом Скоропадським і полки Долгорукого. Ще 19 червня Петро, наказуючи Долгорукому підійти до головних російських сил, ідучи на Сорочинці—Будища²⁾, повідомив Долгорукого про рішення перейти на правий берег і «искать над неприятелем счастья».

Війська Скоропадського і Долгорукого — кілька тисяч українських козаків, два піхотних, чотири драгунських полки, 4 тисячі калмиків і волохів — рушили до Полтави. Петро, що стежив за їх рухом, квапив Долгорукого в листі з табору під Полтавою від 23 червня: «Зело случай требует, дабы вы поспешили к нам сего дня; буде же того невозможно учинить, то хотя б завтра до свету... а зело лучше сего дня хотя б поздно»³⁾.

Занепокоєний тим, що Долгорукий збирається йти на Лютенку, що «зело в бок и не по указному тракту» і може привести до втрати дорогоцінного часу, Петро ще раз наказав їти згаданим трактом — від Сорочинців просто на Будища і навіть, минувши Будища справа, прямо йти до обозу⁴⁾.

Підкріплення підійшли 24 червня. На другий день Меншіков писав дружині: «Вчерашнего дня гетман со всем своим войском к нам пришел и вечер у меня ужинал»⁵⁾.

З сходу до Полтави підходила калмицька кіннота. Переговори з калмицьким ханом Аюкою почались ще в 1708 році. В вересні 1708 року казанський і астраханський «начальствующий управитель» Петро Апраксін, що мав побачення з Аюкою, ханом калмицьким, та іншими тайшами, «в верной службе к его царскому величеству и иных нужнейших делах его, Аюку, подтвердил»⁶⁾.

¹⁾ «Русский архив», 1875, кн. III, с. 73.

²⁾ И. Голиков, Деяния Петра Великого, т. XV, вид. 2, № 1037, М., 1843.

³⁾ Там же, т. XV, № 1038.

⁴⁾ Там же, № 1040.

⁵⁾ «Русский архив», 1875, кн. III, с. 73.

⁶⁾ Труды Русского военно-исторического общества, т. IV, розд. XIII, прим. II.

В наслідок пізніших переговорів, історія яких у деталях невідома, на з'єднання з російськими військами рушило коло 40 тисяч калмиків. Петро, що весь час підтримував з ними зв'язок, чекав приходу їх в останніх числах червня.

Петро стягав сили для рішучого розгрому ворожої армії і тому вживав усіх заходів, щоб відрізати шведам можливий відступ. Довідавшись від перебіжників про намір ворога переправитись через Дніпро, він послав 23 червня листа Долгорукому, в якому писав:

«Объявляю вам, что шведские дезертиры сказывают, что в сих числах или граф Пипер или иной кто из знатных шведских персон, с несколькими стами шведов поехал к Днепру искать того, чтоб как возможно за Днепр перебраться; чего для надобно господину гетману послать от себя указы не мешкая к полковнику Калагану и к прочим командирам, обретающимся за Днепром, дабы они весьма того накрепко смотрели, чтоб оных шведов за Днепр не перепустить и того для везде по берегам всякие перевозные суда и лодки побрать и приставить крепкие караулы»¹⁾.

Тим часом у шведському таборі були одержані погані новини, які примусили Карла також перейти до рішучих дій. За свідченням Адлерфельда, 21 червня в шведську головну квартиру приїхав волоський полковник Сандул, який повідомив про незадовільні результати переговорів з Туреччиною. Енергійні заходи до відбиття можливого турецького нападу з півдня, вжиті Петром весною 1709 року, справили відповідне враження, і Туреччина, замість прислати війська, пропонувала лише почати переговори про укладення воєнного союзу. На цю допомогу шведи дуже розраховували і в двадцятих числах червня підсилено поширювали чутки про прибуття до них найближчим часом татарської орди²⁾.

В той же день у шведську головну квартиру прибув королівський секретар Клінкострем, який привіз такі ж невтішні відомості з Польщі. Ставленник Карла XII Станіслав Лещинський і шведський загі генерала Крассова були зайняті боротьбою з російським загонем Гольца і не могли вирушити на допомогу головним шведським силам.

В наслідок умілого розташування російських військ, шведи на Україні були фактично майже відрізані від сполучення з Польщею. Не могли пробиратись навіть кур'єри. Пояснюючи неможливість листування, перший королівський міністр Піпер писав дружині: «Обставини і небезпека цього не допускають: три кур'єри повинні були повернутись, не маючи змоги прорватись»³⁾.

З приходом військ Долгорукого і Скоропадського російська армія дістала змогу розташуватись на новій позиції — поблизу

¹⁾ И. Голиков, т. XV, № 1039.

²⁾ Труды Русского военно-исторического общества, т. III, № 202, 204 (свідчення «вихідців» — Сидора Гришенка і Михайла Судникова).

³⁾ Лист Піпера наведений К. Вейландом у т. XVIII *Théâtre europeé*, (цитує за збірником «Полтавская битва», СПб. 1909, с. 203).

с. Яківці. Нове розташування давало ряд великих переваг: на захід від табору, на відстані 5 верст, містилась Полтава, відокремлена густим і труднопрохідним Яківчанським лісом; тил нового табору був прикритий урвистим спуском до р. Ворскли; з західного, північного і східного боку велика територія табору була оточена суцільним валом реданного розташування.

На північ від укріпленого табору простягалась велика рівнина, що закінчувалась у своїй північній частині положистим спуском до так званого Будищанського лісу (з селами М. Будища і Тахтаулів) Ця рівнина давала змогу російській армії, в разі виходу з ретраншементу, відповідно вишикуватись.

Ввечері 25 червня війська пересунулись на нові позиції і одразу почали будувати ретраншемент, який закінчили протягом одної ночі.

«25 числа пошли далее со всею армиею и стали с четверть мили от неприятеля к вечеру, дабы неприятель не мог принудить главной баталии, прежде нежели ретраншамент будет учинен и дабы оный на нас нечаянно не напал, и учинили ретраншамент чрез одну ночь»¹⁾.

Наступові шведів з заходу і півночі перешкоджали густі ліси і яри, рух через які при звичайних тоді лінійних порядках був цілком неможливий. Майже єдиним місцем, звідки могли з'явитися шведи, був проміжок приблизно в одну версту шириною між західним (Яківчанським) і північним (Будищанським) лісами. З наказу Петра на цьому проміжку було збудовано шість редутів (так називались окремі, зімкнуті з усіх боків земляні укріплення, розраховані на певне число війська).

Роботи по збудуванню редутів провадили полки Білгородський піхотний, полк Неклюдова і полк Нечаєва²⁾.

Справді, значення цих окремих укріплень (замість звичайної в той час суцільної лінії укріплень) було надзвичайно велике при всяких варіантах майбутнього бою.

В тому разі, якби шведи ухилились від бою або намагались примусити російську армію вийти з укріпленого табору і вступити в бій поза наміченим полем бою, редуті прикривали б стрій російської армії і її рух від раптової атаки противника. Ще важливішим було значення редутів у випадку бою на наміченому полі.

Ідучи в атаку, шведи насамперед попадали під обстріл з редутів, що неминуче порушувало стрій і порядок противника. Слідом за цим треба було починати боротьбу за редуті, бо проходження повз редуті або залишення їх не зайнятими в тилу тягло за собою величезні втрати і повне порушення строю, яке трудно було виправити через безперервний редутний вогонь. Взяття ж редутів вимагало плану атаки, виділення на кожний редут кількох батальйонів з 15

¹⁾ Журнал или подневная записка... Петра Великого..., ч. I СПб. 1770 г., стр. 194—195.

²⁾ «Военный сборник», СПб. 1909, № 9, с. 260—265. На чолі Білгородського полку стояли шеф полку Савва Айгустов і командир Василь Левашов; на чолі двох інших — полковник М. Неклюдов і полковник Нечаєв.

або 20 гренадерами при неодмінній умові атаки одразу з кількох боків.

Таким чином редути підготувляли успіх генеральною бою. Завдяки їм шведські війська повинні були з'явитись на рівнині розладнаними, зазнавши значних втрат, і позбавленими змоги діяти своєю сильною стороною — швидким і вдалим маневруванням.

Не задовольняючись цим, Петро при огляді позицій 26 червня наказав висунути ще 4 додаткові (перпендикулярні) редуту, метою яких було розрізати шведську армію, що рухалась, і додатково обстріляти її з флангу.

«Назначил, — каже «Дневник», — от поперешней линии редутов в линию к неприятелю сделать 4 редута, дабы неприятель нечаянно не мог учинить нападение, а ежели б похотел то б поперешней линии редутов без великой трудности пройти не возмог, а место поперешней линии между лесами и болотами, положение имело не весма пространное и так четырьмя реченными редутами может разрезана быть неприятельская линия в обе стороны»¹).

Два з нових редутів були збудовані 26; інші, початі вночі проти 27, залишились незакінченими. Гарнізон редутів складався з Білгородського піхотного полку (три батальйони), полку Неклюдова (два батальйони) і полку Нечаєва (число батальйонів невідоме), всього коло 7 — 8 батальйонів піхоти. Обсажені людьми і гарматами, редуту були віддані під начальство бригадирові С. Айгустову. Відносно розташування батальйонів відомо, що батальйон під начальством Ф. Полібіна займав один, збудований ним же, редут, так само і батальйон П. Шушеріна. З цього можна зробити висновок, що в кожному редуті був розташований приблизно один батальйон піхоти²).

Редуту, що замикали вхід у рівнину, перешкоджали шведам робити точні спостереження над числом і розташуванням російських військ. Сучасники надзвичайно високо оцінили це застосування військово-інженерної умілої. «Московити, — писав Вейланд, — так використали шанцовий інструмент, що місцевість обернулася на користь їм самим і на велику шкоду шведам»³).

Що збудування таких добрих укріплень не було випадковим і що Петро мав на увазі застосовувати це й надалі, видно з його листа Количову незадовго до Полтавського бою (від 24 червня), в якому він просив виготовити і прислати три тисячі лопат і тисячу кирок⁴).

Під час підсилення робіт по збудуванню ретраншементу і редутів вночі на 26 червня сталися події, які пізніше потягли за собою відомі наслідки. «Дневник» розказує про те, що вночі зрадник унтер-офіцер Семенівського полку прибіг до шведів і повідомив у

шведській головній квартирі про те, що прибуття калмиків чекають 28 червня і що загальне число їх становитиме 40 тисяч.

Про те, що підходять калмики, шведи знали ще в двадцятих числах червня, але, очевидно, не сподівались на швидке наближення їх. Радячи зробити атаку 27 червня, зрадник указував і на зручне місце для прориву фронту російських військ — новонабраний полк, відмінною ознакою якого були сірі кафтани (звичайний в часи Петра одяг новобранців).

Щождо Преображенського і Семенівського, Інгерманландського і Астраханського полків, то атака на них навряд чи буде вдала, «ибо оные полки мест не уступят» — казав зрадник¹).

Очевидно, це ще більше переконало Карла XII в необхідності почати рішучий бій 27 червня.

«Дневник» розповідає далі, що коли Петро приїхав до фельд-маршала Шереметева, його було повідомлено про втечу унтер-офіцера і що вранці 26 червня було вжито ряд заходів для ліквідації можливих наслідків цієї втечі.

На військовій раді багато чого було скасовано і, крім того, Новгородський полк і полк Апраксіна були обміняні мундирами — новонабраний полк дістав добрі мундири, а сильний Новгородський піхотний полк був одягнений у прості сірі кафтани²).

26 червня Петро оглянув позицію і збудовані укріплення і віддав нові розпорядження.

О першій годині дня, після огляду піхотних полків, Петро поділив їх на дивізії, прийнявши на себе начальування над першою дивізією.

Чимало уваги було віддано піднесенню бойового духу армії. В бесідах з офіцерами Петро розповідав про намір шведів підкорити Росію, поділити її на дрібні князівства, про варварське спустошення ними країни. Вказуючи на значне ослаблення шведської армії, Петро закликав до рішучого розгрому ворога. «Дневник» наводить, трудно сказати наскільки точно, кілька таких звернень Петра.

Пам'ятаючи славний урок розгрому шведської армії Левенгаупта під Лісною, Петро наказав оголосити, що всі солдати, «которые на бою уступят место неприятелю, почтутся за нечестных и из числа людей счисляемы не будут и таковых в компанию не примать и гнушаться их браку»³).

На вечір 26 червня російська армія займала таке положення: спереду добудовувались два перпендикулярні редуту. В готових 8 редутах розташувались перечислені вище полки з бригадиром Айгустовим.

За редутами була розташована вся російська регулярна кіннота — 23 полки і 1 ескадрон драгунів під начальством Меншікова. Основна частина російських збройних сил лишалась у ретран-

¹) Труды Русского военно-исторического общества, т. III, с. 272—273.

²) «Военный сборник», 1909, № 9, с. 263.

³) Цитую за збірником «Полтавская битва», с. 208.

⁴) И. Голиков, т. XV, № 1041.

¹) Труды Русского военно-исторического общества, т. III, с. 273—274.

²) Там же.

Там же, с. 275.

шементі — 54 батальйони піхоти і коло 70 гармат. Козацьке військо з гетьманом І. Скоропадським розташувалося у районі сіл Будища і Решетилівка. Цим перетинався шведам, на випадок їх утечі або відступу, шлях на Правобережну Україну і в Польщу (через Кременчук і Переяслав).

Розташована в цьому зручному місці, прикрита редутами російська армія чекала рішучого бою.

Меншіков писав 26 червня: «Вчерась обоз свой перенесли мы сюда и хотя ближе к неприятелю, только зело в удобном месте стали и траншемент построили... все стоит в одном месте и наша армия вся здесь в совокуплении»¹⁾.

Таке було становище на вечір 26 червня. Російській армії дійсні наміри шведів були ще невідомі. Припускали, що вони можуть відступити, зважаючи на рішучі дії російських військ, і це дасть змогу встановити зв'язок з Полтавою і спільними силами розбити ворога, якому нікуди буде тікати. В цитованому вище листі Меншіков після повідомлення про пересування до Яківців писав: «Чаем, что неприятель вскоре принужден будет место сие оставить и пойти далее, когда надеемся с городом комуникацию свободную получить»²⁾.

Тим часом шведська армія, зібравшись на північний захід від Полтави, також готувалась до генерального бою. Ряд генералів, в тому числі Левенгаупт, старались переконати Карла XII в необхідності зняти облогу Полтави і відступити з України. Але ясні були і невідомі цього плану: відступаючи по спустошеній місцевості, оточена з усіх боків повсталим народом, терплячи крайню потребу в провіанті і ще більше в боєприпасах, відрізана від сполучення з Польщею, шведська армія зазнавала б під час руху безперервних нападів російських військ і ризикувала бути цілком знищеною. Все це приводило до необхідності вступити в генеральний бій.

В результаті всього цього Карл XII, як відомо, призначив днем атаки 27 червня³⁾.

Напередодні бою, 26 червня, була проведена попередня підготовка до нього.

Піхота в складі 23 — 24 батальйонів була поділена генерал-квартирмейстром Гілленкроком на чотири колони; кіннота в складі 41 ескадрону поділена Реншільдом на шість колон⁴⁾. Шведська артилерія в складі 26 гармат лишилась в обозі через відсутність пороху. В бою взяли участь тільки чотири гармати.

Загальне число шведських військ, виділених для участі в бою, становило приблизно 27 тисяч.

Коло 1200 чоловіка, поділені на чотири загони, охороняли р. Ворсклу від можливого заходу російських військ у тил шведській

1) Русский архив, 1875, кн. III, с. 73.

2) Там же.

3) Труды Русского военно-исторического общества, т. III, с. 274.

4) Книга Марсова или воинских дел... СПб, 1766. План полтавської битви, с. 66—67.

армії. Перший з цих загонів розташувався на березі Ворскли трохи нижче Полтави, другий стояв у Старих Санжарах (полк генерал-майора Мейерфельда); третій стояв у Біликах (загін драгунів на чолі з підполковником Функом). Найбільший числом — четвертий — був виряджений до м. Переволочної на Дніпрі. Ці загони до певної міри охороняли можливий шлях відступу шведів до Дніпра¹⁾.

Коло 2 тисяч чоловіка лишились для окопних робіт поблизу Полтави. Нарешті, 2400 охороняли обоз, у якому був і Мазепа.

Таким чином не брали участі в бою коло 6 тисяч чоловіка (2 батальйони піхоти, 6 ескадронів кінноти і 3 тисячі козаків Мазепи й Гордієнка).

Вночі з 26 на 27 червня шведська армія була вишикувана в колони. Попереду стояла піхота (на чолі колон — Спарре, Штакельберг і Поссе — 2 колони); за піхотою була розташована кіннота. На передових позиціях російських військ закінчувалося будівництво двох останніх (перпендикулярних) редутів.

III

О другій годині ночі шведські війська рушили в атаку проти редутів, за якими при слабкому світлі зорі вимальовувалась російська кіннота. Карл XII намітив такий план дій. Піхота повинна була вдарити на редут і захопити їх; одночасно вся шведська кіннота з значною частиною піхоти — розбити розташовану за редутами російську кінноту. Далі всіма своїми силами шведи збирались ударити на головні сили російської армії. Помітивши початок руху шведів, Меншіков вишикував усю кінноту в бойовий порядок і послав повідомлення про початок руху Петру і Шереметеву. Слідом за цим російська кіннота рушила назустріч шведам і зустріла їх перед лінією редутів²⁾.

Між російською і шведською кіннотою почався бій. Кілька разів шведська кавалерія відступала назад, але співвідношення сил було нерівне, бо її весь час підкріпляла піхота. Тому після годинного бою шведи почали наближатись до редутів. Тим часом головні російські сили встигли вже зовсім приготуватись до генерального бою.

Загони кінноти відіграли вже свою авангардну роль, і Петро на початку четвертої години ранку послав наказ Меншікову припинити бій і відступити з кіннотою до правого флангу укріпленого табору. Меншіков продовжував битись і «доносил его царскому величеству, что в войске его царского величества упадок весьма малый, а неприятельской многочислен, и когда-б не сикурсовала кавалерию неприятельскую их инфантерия, то вся б неприятельская кавалерия... была порублена, а отवेशь кавалерию невозможно, что

1) Адлерфельд. Цитую за збірником «Полтавская битва», с. 233.

2) Труды Русского военно-исторического общества, кн. III, с. 277.

и дальное расстояние фронт от фронта бывает только до сорока сажень и ежели сказать направо кругом, то тем придасти дерзости неприятелю и неприятель может за хребтами следовать, а в оном случае и справиться будет невозможно. И того ради просил е. ц. в. чтоб позволил прислать в сикурс несколько полков пехотных. Таким образом, по прошествии неприятеля к редутам средней линии удобнее можно удержать и далее не пропустить»¹⁾).

Як видно з цього уривку, Меншіков, захопившись успіхом, забув про значення авангардного бою як підготовки до остаточного розгрому шведів і намагався затримати їх коло середньої лінії редутів, а це привело б у разі успіху тільки до відступу ворога з тими чи іншими втратами, а в гіршому випадку — до знищення частини російської армії. Головним силам російської армії довелося би тоді покинути старанно підготовлене поле бою і переслідувати ворога на території далеко менш зручній і підготовленій.

Тим часом бій розгорався, і шведам удалось пробитись до двох перших (незакінчених) редутів і, хоч і з великими втратами, захопити їх о 5-ій годині ранку²⁾).

Продовження атаки двох інших перпендикулярних редутів загрожувало ще більшими труднощами і втратами. Тому, зробивши кілька одчайдушних спроб атакувати ці (цілком закінчені) редуты, Карл XII наказав військам обійти їх з півночі. Як і припускав Петро, вузький проміжок не міг вмістити всієї лінії шведських військ, і на правому флангу частина шведських військ (3-тисячний загін кінноти і піхоти з генералом Роосом на чолі) була відрізана цим рухом від головних сил³⁾).

Помітивши маневр шведів, російська кіннота швидко рушила назустріч їм, закривши цей північний прохід. Почався гарячий бій, надзвичайно вдалий для російських військ: шведи зазнали не тільки великих утрат щодо людських сил, а й утратили 14 штандартів і прапорів. Перший шведський прапор був захоплений вахмістром Нижегородського полку Аврамом Івановичем Антоновим⁴⁾. Проте й ці блискучі дії російської кінноти не вирішили основного завдання бою — остаточного розгрому шведської армії. Тому Петро вдруге прислав ад'ютанта «к реченному генералу кн. Меншикову, щоб с кавалерією отступил и стал на показанном месте»⁵⁾).

Але Меншіков знову не виконав наказу Петра, посилаючись знову на вдалі дії і захоплені трофеї, і знову висловлював певність

¹⁾ Труды Русского военно-исторического общества, т. III, с. 277.

²⁾ Там же. Про значення артилерії, що була в редутах під час бою, ми знаходимо свідчення в одному з літописів («Летописец или описание краткое знатнейших действ и случаев...»): «Король шведский... 27 ночью еще перед светом нечаянно на армию напав и шапек двое выколов на главные шанцы с пушками многими наскочил... где и погубило войско его». (Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, Київ 1888, с. 49).

³⁾ Там же, т. III, с. 277.

⁴⁾ Военный сборник, 1909, № 5, с. 216.

⁵⁾ Труды Русского военно-исторического общества, т. III, с. 278.

у тому, що коли він дістане підкріплення піхотою, то ворогові «поперешной линии шти редутов пройти невозможно». Одночасно він висловлював побоювання, чи зможуть утриматись без допомоги кінноти поперечні редуты¹⁾).

В цей важливий момент бою Петро прийняв правильне тактичне рішення. Спостерігаючи в перші години бою героїчну оборону редутів, він правильно вважав, що шведи, які з величезними труднощами захопили два незакінчені редуты і вирішили пройти повз два перпендикулярні, навряд чи наважаться атакувати всіма силами шість міцних поперечних редутів. Очевидно, вони підуть між ними, а це дозволить завдати їм великої шкоди, яка підготує успіх генерального бою.

З другого боку, проходження шведів через лінію редутів і зв'язане з цим розладнання їх рядів створювали надзвичайно несприятливі умови для відірваного правого крила шведського загону Рооса.

Петро блискуче використав цю тактичну ситуацію. Проти Рооса був виряджений загін під начальством Меншікова. В склад його входили: 5 кінних полків генерал-лейтенанта Генскіна і 5 батальйонів піхоти (полків Копорського, Тобольського і полку Фіхтенгейма). Меншіков удало розв'язав покладене на нього завдання. Загін Рооса, що засів на північній окраїні Яківчанського лісу, відмовився здатись і вступив у бій. Шведська піхота була майже цілком знищена, а кіннота кинулась тікати в напрямку до Полтави з наміром засісти в укріпленні коло міста. Проте начальник кінноти, генерал-майор Шліппенбах, з його штабом був узятий у полон.

Переконавшись, що мета дійдена і що цей загін не може подати шведам ніякої допомоги, Меншіков вирушив до головних сил російської армії, виділивши для переслідування шведів частину військ на чолі з генерал-лейтенантом Ренцелем.

Одночасно з згаданим вище розпорядженням Меншікову, Петро наказав Боуру, який після від'їзду Меншікова був начальником над російською кіннотою, відійти за лінію редутів. При цьому Боуру були дані вказівки, які свідчать про тверде рішення Петра виконати основне завдання бою — розгромити шведську армію. Кіннота, відступивши, повинна була «крепко того смотреть, чтоб гора (на східній окраїні Будищанського лісу) у оного во фланке, а не сзади была, дабы неприятель не мог нашу кавалерию под гору утеснить»²⁾. Таким чином ураховувались умови близького бою на рівнині. Передбачались і інші можливі випадки: шведи, скористувавшись відходом російської кінноти, могли спрямувати всі зусилля на редуты, не показуючись перед російським ретраншементом, або ж могли вирядити вперед тільки саму кінноту. Щоб примусити рушити вперед і шведську піхоту, Боуру було наказано відступа-

¹⁾ Труды русского военно-исторического общества, т. III, с. 278.

²⁾ Книга Марсова, с. 68.

ти тільки перед об'єднаними діями ворожої піхоти й кінноти, чинити опір рухові самої шведської кавалерії.

Дальші події показали правильність тактичного плану Петра. Поки Меншіков успішно ліквідував загін Рооса, а Боур відводив назад російську кінноту, шведи зробили кілька енергійних, але невдалих спроб зайняти решту редутів і далі, зазнаючи великих втраг, пройшли між редутами на рівнину перед російським табором.

Праве крило шведської армії опинилось у полі обстрілу з боку російської (ретраншементної) артилерії. Відстань була невелика (30 сажнів), і російські ядра й картеч градом осипали шведів¹⁾. В результаті цього ворожа армія безладно відступила на північ і розташувалася в улоговині коло Будищанського лісу.

IV

На шосту годину ранку в розгортанні бою настала деяка перерва. Заховане в улоговині шведське військо не починало ніяких дій до 9 год. ранку. Це пояснювалось як тим, що завдана шкода і розладнання рядів змушували армію до упорядкування; так і тим, що Карл XII, намагаючись зосередити для рішучої атаки всі свої сили і не знаючи ще про долю загону Рооса, чекав повернення його. Вейланд наводить ще одну обставину, яка проливає світло на тривалу бездіяльність шведів: він згадує про початий гетьманом Скоропадським рух проти шведів з боку села Жуки, який примусив Карла XII також кинути проти нього частину піхоти на чолі з генералом Спарре²⁾.

Протягом кількох годин шведи лишались бездіяльні; користуючись цим, Петро поставив частину піхоти на флангах укріпленого табору. Цим він досягав двох цілей: російська артилерія могла вільно стріляти, і піхота могла успішно атакувати ворога з флангів.

Дальша тривала бездіяльність шведів привела Петра до нових важливих заходів. Частина військ була залишена як резерв у ретраншементі. Це були 8 піхотних батальйонів (полки Лефорта, Ренцеля, Троїцький, Ростовський, Апраксина)³⁾. Резерв цей крім його загального значення в бою, давав шведам применшене уявлення про сили російської армії, і вони скоріше повинні були наважитись на генеральний бій.

Залишені в резерві солдати просили не позбавляти їх змоги взяти участь у генеральному бою, але Петро, виходячи з поставленого ним загального завдання, лишився непохитний і рішення свого не скасував.

Одночасно був виряджений загін у складі двох батальйонів Ростовського полку і одного батальйону гренадерів⁴⁾ для встановлення комунікації з Полтавою через Яківчанський ліс.

1) Ворог, за словами «Обстоятельной реляции» був «из пушек зело трактован» (Книга Марсова, с. 69).

2) Див. збірник «Полтавская битва», с. 209.

3) Труды Русского военно-исторического общества, т. III, с. 280.

4) Там же.

О шостій годині ранку піхота почала поступово виходити з табору і шикуватись у бійовий порядок для генерального бою.

В центрі розмістились 42 батальйони піхоти: в першій лінії стояли перші батальйони кожного полку, в другій—другі батальйони. Праве крило складала кіннота під начальством Боура. На лівому флангу стояли п'ять драгунських полків під начальством Меншікова.

Очевидно, до цього часу належить оголошення знаменитого наказу — звернення Петра з закликом до боротьби за вітчизну¹⁾.

«Воины! Вот пришел час, который решит судьбу отечества. И так не должны вы помышлять, что сражаетесь за Петра, но за государство, Петру врученное, за род свой, за отечество... не должна вас также смущать слава неприятеля будто бы непобедимого, которой ложь вы сами своими победами над ним неоднократно показали... А о Петре ведайте, что ему жизнь его не дорога, только бы жила Россия в блаженстве и славе, для благосостояния вашего»²⁾.

Шведська армія, підготовлена до баталії, стояла в одну лінію з невеликими резервами позаду. На флангах стояла вишикувана в дві лінії кіннота. Загальне число шведської армії на цей час становило 18 тисяч.

Хоч підготовка до бою закінчилась, шведська армія не переходила в наступ: ворог, за словами «Дневника», «стоял в логовині, в лесу без действия».

Припускаючи в зв'язку з цим, що шведи можуть почати окрему атаку проти українського козацького війська (з гетьманом Скоропадським на чолі), розташованого в момент генерального бою на північний захід від рівнини (коло с. Жуки), Петро рушив у цьому напрямку шість драгунських полків під начальством генерал-майора князя Волконського.

В інструкції Волконському вказувалось, що цей загін мусить: «отшед остановиться (и) наблюдать неприятельские движения; и ежели усмотрит, что неприятель, не дав бою, пойдет на уход к войску Малороссийскому... то б ускорили в помощь к гетману Скоропадскому и генералу Долгорукову; а о вступлении в баталию ожидать указу»³⁾.

Після виходу загону Волконського, розташування російських військ являло таку картину.

Ліве крило складалося з шести драгунських полків (Лейб-регімент, Київський, Інгерманландський, Вологодський, Новгородський, Ярославський) і шести рейтарських («Гренадирский», Нижегородський, Вологодський, Казанський, Псковський, Сибірський).

1) Час оголошення наказу поданий за Голіковим, т. XI, с. 245.

2) Русский архив, 1871, кн. I, с. 186.

3) Труды Русского военно-исторического общества, т. III, с. 281.

Центр складала полки Московський, Бутирський, Новгородський, Нарвський, Шлютенбургський, Київський, Гренадерський, Астраханський, Інгерманландський, Семенівський, Преображенський, «Гренадери».

Праве крило складалося з полків Гренадерського, Архангельського, Невського, Білозерського, Вятського, Нижегородського, Сибірського, Владимирського, Московського, Гренадерського, «генеральського шквадрона»¹⁾.

О 9 годині ранку шведські війська вирушили в наступ. Російська армія одразу пішла назустріч противникові. Про цей момент бою говориться в листі Петра до князя Д. М. Голиціна: «Всюду пехоту из транжемента вывели и пред очи неприятеля поставили, а конница на обеих флангах, что неприятель увидя, тотчас пошел атаковать нас; против которого наши навстречу пошли...»²⁾.

На чолі наступаючої російської армії йшов Петро; за ним йшли генералітет, полковники і вишикувані в лінії полки.

Наблизившись до ворога, Петро доручив загальне командування військами Шереметеву, а сам став на чолі своєї першої дивізії.

Російська артилерія почала бити ворога ядрами і картеччю з «батареюк», зроблених «по-новому маниру». На відстані 25 сажнів російська армія, що йшла щільною стіною, дала перший рушничний залп, що завдав шведам величезних утрат: «в неприятельском войске от падших тел на землю и ружья из рук убиенных громкий звук учинился, который внушал, якобы огромные здания рушились»³⁾.

Шведи також дали залп. Російські війська, не зважаючи на спустошливий вогонь ворога, стояли як «неподвижные стены, во всякой исправности регула, и не слышно было никакого шума, кроме командующих повелений и того места колебания».

Слідом за тим шведи кинулись у рукопашну атаку. Добірна шведська піхотна бригада (два зведені полки) кинулась на одягнутий у сірі кафтани Новгородський полк. В лютий атаці новгородці були відтиснуті ворогом, який, перемагаючи хоробрий і мужній опір полка, «сбив оной на штыках, сквозь прошел и старался отрезать левое крыло от главной линии».

Петро швидко помітив виниклу небезпеку прориву фронту російської армії, відриву дев'яти полків на лівому крилі і неминучої атаки шведами у фланг. Кинувшись у вогонь бою (кулі пробили на ньому капедюх, прострелили сідло, ударили в складень), Петро рушив на допомогу з резервної лінії 2-й батальйон Новгородського полку.

Це швидко позначилось на ході бою. «Как второй батальон с

¹⁾ Голиков, т. XI, с. 213. Див. також «Книга Марсова» (план).

²⁾ Сборник Русского исторического общества, т. XI, с. 88—89. Див. також: Сборник Русского исторического общества, т. XI, с. 17—18; И. Голиков, т. XV, № 1042. За деякими відомостями першими рушили російські війська.

³⁾ Труды Русского военно-исторического общества, т. III, с. 282.

неприятелем на штыках сразился, то сбитые первого батальона, которые остались от побегия, вскоре с примкнутыми штыками на неприятеля наступили и, поколов всех, в линию паки стали»¹⁾.

Тим часом по всій лінії фронту тривала люта боротьба. Драгунські полки на лівому крилі на чолі з Меншіковим почали тиснути правий фланг шведської кінноти, яка поступово подалась назад. Меншіков одразу скористався цим для флангової атаки оголеного правого крила піхоти. Атакована одночасно з флангу і фронту, шведська піхота також прийшла в замішання і це привело до наступу російської армії по всьому фронту.

Ядра ударили в носилки, на яких возили короля; коні були вбиті, носилки розбиті. Ледве Карл XII встиг пересісти на коня, як кінь був убитий. Непритомного короля забрали з поля бою. Шведська армія, що спочатку відступала в певному порядку, незабаром кинулась безладно тікати. Про хід бою ми знаходимо такі свідчення в «Обстоятельной реляции»: «и тако о 9 часу пред полуднем генеральная баталия началась, в которой хотя и zelo жестоко в огне оба войска бились, однакож далье дву часов не продолжалась, ибо непобедимые господа шведы скоро хребет показали и от наших войск с такою храбростью вся неприятельская армия (с малым уроном наших войск, иже при том найвящше удивительно) как кавалерия, так и инфантерия весьма опровергнута так, что шведское войско иединожды по том не остановилось, но без остановки от наших шпагами, багинетами и пиками колото и даже до обретающегося в близу леса гнаны и биты»²⁾.

В бою особливо відзначився ряд військових частин. Київський драгунський полк захопив найбільше число трофеїв: «Семь знамен и литавры серебрянные и носилки с постелью королевскою, на которой он был на баталии»³⁾.

Солдати Київського піхотного полку на чолі з капітаном Олександром Масловим захопили в полон цілий шведський батальйон з командиром на чолі⁴⁾. Архангелогородський полк узяв у полон шведського фельдмаршала Реншільда.

Таким чином полтавська перемога була здобута завдяки спільним блискучим діям російської піхоти, яка спанувала умілість штикового бою, кінноти, що навчилась завдавати швидких ударів, і артилерії, яка забезпечила в авангардному і генеральному боях вогневу підготовку перемоги.

Переслідуючи шведів, російські війська брали в полон генералів, офіцерів, цілі батальйони солдат. Попавши в Будищанський ліс, шведи переконались, що далі рухатись на захід неможливо: дорогу перетинали війська Скоропадського. Не можна було також сховатись і в збудованому шведами укріпленому таборі коло Полтави:

¹⁾ Труды Русского военно-исторического общества, т. III, с. 282.

²⁾ «Полтавская битва», с. 8—9.

³⁾ Военный сборник, 1909, № 5, с. 241, 244—245.

⁴⁾ Там же, № 7, с. 243.

він був захоплений російською кіннотою під начальством Ренцеля, яка закінчила на цей час розгром недобитків загону Рооса.

При наближенні російських військ граф Піпер, перший міністр короля, намагався знищити документи, але змушений був утекти з королівськими секретарями Цедергольмом і Дібеном у напрямку до Полтави. В шведському таборі були захоплені королівський кабінет і два мільйони саксонських ефімків.

Переслідування шведів було припинене через утому кінноти. — «пока лошади ради утомления идти могли». Майже на три милі навколо поля бою ліс і узлісся були вкриті мертвими тілами во-рогів.

Петро об'їхав вишикувані в бойовий порядок російські війська, говорячи про безприкладну хоробрість російської армії, готової за «благосостояние отечества на тысячу смертей».

Відповідаючи Петру, М. Голіцин і Меншіков указували на вмиле керівництво і хоробрість царя. До Петра були приведені знатні полонені — фельдмаршал Реншільд, принц Виртембергський, генерал-майори Штакельберг і Гамільтон та ін. Загальне число полонених становило 2874. Убитих шведів на полі бою було 9234. З російського боку було вбито 1344 чоловіка.

«Тако..., — писав Петро своїм помічникам, — совершенная виктория (которой подобной мало слыхано) с легким трудом и малой кровью против гордого неприятеля». В бою брала участь тільки перша лінія російських військ¹⁾, друга, за словами «Журналу», «до боя не дошла», крім одного батальйону Новгородського полку.

Почалось урочисте святкування «неслыханной виктории». На парадний обід були запрошені полонені шведські генерали. Натякаючи на славний шлях, пройдений російською армією за дев'ять років боротьби, Петро назвав шведів учителями росіян у війсьній умілості.

В розмовах з Шереметевим та іншими Реншільд і Піпер дивувалися з росту сили російської армії. Ніколи вони не думали, «чтоб толь регулярное войско Россия имела и не верили генерал-лейтенанту Левенгаупту, что Россия пред всеми имеет лучшее войско». Далі з'ясувалось, що шведське командування (Левенгаупт) переконалось після Лісної, «что русское войско не преодолимое, ибо он (Левенгаупт — В. Д.) через целый день непрерывный имел огонь, а из линии фрунта не мог выбить, хотя ружье (в) огне сколько крат от многой пальбы разгоралось, что невозможно было держать в руках, а позади фрунтов не видима была земля за множеством падших пуль...»²⁾.

Не зважаючи на величезні втрати шведів у Полтавському бою — коло 13 тисяч чоловіка, — все таки значна частина ворожого війська встигла втекти до Дніпра, і Петро ще 27 червня вживає заходів до остаточного розгрому противника.

1) Книга Марсова, с. 71.

2) Труды Русского военно-исторического общества, т. III, с. 289.

Навздогін за тікаючими шведами були вряжені гвардійські полки (кінна піхота) на чолі з полковником Голіциним і шість драгунських полків на чолі з генерал-лейтенантом Боуром з наказом: «идти в погоню... со всяким поспешением»¹⁾. На другий день в погоню за шведами виступили загопи Меншікова.

28 червня російські війська урочисто вступили в Полтаву. Коло міських воріт їх зустрів хоробрий керівник полтавської оборони — полковник Олексій Степанович Келін.

Петро, висловивши подяку йому, гарнізоні і жителям за мужне відбиття ворога, оглянув Полтавську фортецю, яка ще мала на собі живі сліди героїчної боротьби.

Низький земляний вал був увесь прокопаний сапами, частина міської фортеці відгороджена палісадом з колод зруйнованих будов. Було відбито сім ворожих підкопів і убито коло 5 тисяч шведів. З бойових запасів лишалось тільки півтори бочки пороху і вісім ящиків з набоями; через відсутність ядер, гармати заряджали уламками заліза і камінням.

За словами Петра, йому не тільки не доводилось «видеть такую крепкую осаду, но и читать и слышать нигде не случалось»²⁾.

28 червня до головної російської армії прибуло калмицьке військо. В той же день відбувся похорон усіх убитих в бою.

29 червня тривали торжества і відбувся огляд калмицької кінноти.

30 червня Петро з ротою лейб-ескадрону, Астраханським і Інгерманландським полками рушив до Переволочної.

V

Тим часом шведська армія, розбита в Полтавському бою, тікала в напрямку до Дніпра. Спочатку Карл XII мав намір рушити на Поділля і з'єднатися з Лещинським і Крассовим. Мазепа збирався тікати просто до Бендер. Проте, енергійні заходи, вжиті Петром для того, щоб відрізати шведам шлях на Поділля, примусили шведського короля відступати вздовж р. Ворскли до Дніпра³⁾.

Вночі на 28 червня, незадовго перед світанком, передові частини з Карлом XII прибули в Н.-Санжари. Рано вранці пройшла, рухаючись далі до Дніпра, головна маса шведських військ. Переслідування російською армією примусило шведів прискорити втечу. Протягом дня 28 червня генерал Крейц посадив усю піхоту на коней, узятих з обозів, які почасти були спалені, почасти кинуті⁴⁾.

Але російські передові загопи переслідували шведів по п'ятах. В той час, коли шведи виступали з Кобиляк, сталася сутичка між

1) Труды Русского военно-исторического общества, т. III, с. 289.

2) Там же, с. 290—291.

3) Лист кн. Волконського до Меншікова від 4.VII 1709 р. (Труды Русского военно-исторического общества, т. III, с. 213, 224—225); також свідчення козаків з «під'їзду» (документ № 221).

4) А. Стілле, Карл XII как стратег и тактик, СПб 1912, с. 119, 127.

ними і козацькими загонами. Шведський ар'єргард намагався затримати рух російських військ, щоб полегшити втечу головним силам.

«Сего часу — писав Меншіков — прибыли мы в Кобеляки в добром здоровьи и речку Кобелячку переправливаемся, где от неприятеля с нашими была и стрельба небольшая: не хотел наших перепустить. Однакож мы... чуть не все перебрались и как переберемся, то... за ними следовать будем, чтоб не перепустить их за Днепр»¹⁾.

Активну роль у переслідуванні шведів відіграло українське козацьке військо, в рядах якого був легендарний герой українського народу — Семен Палій. Крім літописних відомостей про те, що Палій їздив «на коне... побуждая войско, дабы неприятелю сламанному не дали ободритись, пока весьма ослабеют и сдадутся»²⁾, збереглося ще одне цікаве свідчення про участь Палія в розгромі шведів. На одній з рукописних книг (колишньої бібліотеки Київсько-Софійського собору) є такий напис: «року 1709, м-ця юня 27, достана сия книга, глаголемая Евангелие, под час битвы Полтавской з головним неприятелем нашим шведом, которую я раб божий Симеон Палий, полковник охочекомонный, отбивши от неприятеля шведа...»³⁾.

Шведи намагались якнайшвидше переправитись через Дніпро. Виряджений уперед Карлом XII генерал-квартимейстер Гілленкрот, прибувши в Переволочну, переконався, що тут зовсім немає переїзних засобів. Все було або знищене, або відправлене вверх по ріці до Києва. Вони знайшли 70 колод, з яких почали нашвидку робити плоту, але вони мало могли допомогти багатотисячній армії.

Коло полудня 29 червня в Переволочну прибув Карл XII, а на четверту годину дня — шведські полки під начальством Крейца. Переконавшись, що переправитись через Дніпро неможливо, шведи думали шукати порятунку, втікши через Ворсклу в володіння кримського хана. Тут вони сподівалися застатись по дорозі провізцією в козацьких містечках на р. Орелі — Маячці, Царичанці, Китайгороді і за 10 — 12 днів досягти татарських земель. Правда, шведи минули дві близькі від Полтави переправи — коло Н.-Санжар з дорогою на Нехворощ і другу, зручнішу, коло Кобиляк з коротшою дорогою на Маячку. Але лишалась ще близька до Дніпра переправа коло Кишенки. Тут Ворскла була мілка і її легко переїздили вершники і вози. Пароми, що були в Кишенці, були вже відправлені Гілленкротом униз по Ворсклі до Дніпра. Проте втеча через Ворсклу ніяк не врятувала б шведів від остаточного розгрому. Свіжі сили — значна частина піхоти, козацьке військо гетьмана Скоропадського, 40-тисячна калмицька кіннота, — що були в розпорядженні Петра, готів були догнати і уразити ворога, отже відступ на південь був цілком безнадійний.

¹⁾ Русский архив, 1875, т. III, с. 74.

²⁾ Летопись Самовидца, Киев 1878. Краткое описание Малороссии, с. 301.

³⁾ И. Каманин. Участие Палия в Полтавском бою. Военно-исторический вестник, 1909, № 1—2, с. 79—80.

Хоч на березі Дніпра не було переїзних засобів, замість містечка були тільки купи руїн і сама місцевість, укрита драговинами, була відкрита для пострілів противника, — шведське військо лишалося на березі, шукаючи способів переправи. Із знайденого будівельного дерева вони почали робити пароми, але не було ні ланцюгів, ні канатів. Виникало безладдя, солдати самовільно захоплювали пароми. Шведські генерали переконували короля якнайскорше переправитись через Дніпро. Мазепа, боячись наближення російських загонів, о шостій годині вечора 29 червня втік із своїми супутниками через Дніпро¹⁾.

На вечір 29 червня Карл XII, вирішивши переправитись через ріку, призначив Левенгаупта головнокомандуючим залишеної шведської армії. Разом з королем мали їхати Спарре, Лагеркрона, Гілленкрот та інші. Їх супроводили 1100 солдат, які не брали участі в Полтавському бою, і уціліла охорона короля.

За допомогою запорожців були переправлені вплавав шведські коні. Відібране Карлом XII військо було посаджене на пароми, представлені з Кишенки. Переправі допомагали запорожці, перепливаючи ріку на конях і перетягаючи пароми на другий берег. Намагались переправляти також солдати і офіцери, але досягла мети тільки дуже невелика частина їх. На 11 годину вечора переправа була закінчена.

Слідом за своїм загonom у поставленій на двох парамах колясці переправився на другий берег Дніпра Карл XII. Весь цей загін рушив по спаленому сонцем безлюдному степу в напрямку на Очаків.

30 червня вранці на висотах під Переволочною з'явилися російські війська — загін Меншікова. Між козаками, що рушили вперед, і частиною шведського полка Мейерфельда сталися сутички.

Меншіков, що розташувався на горі, ясно бачив чисельну перевагу ворога. Ще раніш, під час погоні, від полонених шведів і волохів стало відомо, ніби коло Переволочної зібралось 20 тисяч шведів. Тому Меншіковим, за словами «Дневника», було «послано о прибавке войск». Одержавши це донесення в дорозі, Петро наказав рушити до Переволочної шести кавалерійським полкам під начальством Волконського «с великим поспешением».

Чекаючи цих підкріплень, Меншіков приступив до рішучих дій. Знаючи, що у шведів немає точних даних про силу російських військ, він вирішив подати число їх у перебільшеному вигляді. За словами «Дневника», він, «не приближаясь к неприятелю и не давая знать о малом числе войска, обретающагося при нем, остановился от неприятельского войска в таком расстоянии, что едва глаз зрением мог постигать. Потом велел гвардии спешиться и поставив лошадей во фронт и склепать, малому числу людей приказал ос-

¹⁾ Див. А. Стилле, цит. твір, с. 166—167 (наведені уривки з записок супроводячого Карла XII тафельдекера Хульмана).

тяться і діяти, всходити на коней і с коней на землю, щоб неприятелю дати знак, стоящего войска линею»¹⁾).

З рештою війська Меншіков, наказавши голосно бити в барабани, рушив назустріч і запропонував шведам (через посланого парламентаря) здатись. Левенгаупт зажадав спочатку 10 годин на роздумування, бажаючи дати цим змогу королю і його почетові втекти далі, але Меншіков категорично відкинув цю пропозицію і «пошел с войском ко фрунту неприятелскому... и стал не далее мушкетного выстрела», загрожуючи в разі відмовлення наблизитись з розташованими далі «главными силами» і діяти зброєю без ніякої пощади²⁾).

Як видно з записок Левенгаупта, ця демонстрація відіграла певну роль. На око чисельність російських військ здавалась шведському генералові рівною 30 тисячам чоловіка³⁾. До того ж, розладна на і деморалізована шведська армія була нездатна до бою. О півдні Левенгаупт повідомив Меншікова про капітуляцію. Для переговорів про умови здачі була виряджена делегація на чолі з генералом Крейцом. Умови були підписані Меншіковим і Левенгауптом⁴⁾).

Всього здались у полон під Переволочною 11 рейтарських, 11 драгунських, 12 піхотних полків, артилерійська прислуга, — загальним числом 15920 чоловіка⁵⁾, вся артилерія (36 гармат). Крім того, в руки росіян перейшли 127 прапорів і штандартів, 700 тисяч ефімків, польської монети і рублів, золотий і срібний посуд, 1796 генеральських і офіцерських возів з різним майном. Шведські війська були роззброєні і оточені підсиленням караулом. Разом з ними було 220 запорожців. Решта запорізького війська загинула, намагаючись урятуватись вплав, розбіглась, переправилась на правий берег Дніпра.

1 липня в Переволочну прибув Петро. Меншіков рапортував йому про взятих у полон шведів і указав на трудність караульної служби при значно переважаючому числі полонених. Наприкінці третьої години дня прибули 6 драгунських полків з Волконським. З ними загальне число російських військ становило 16 800 чоловіка.

Полонені шведські генерали були приведені в намет до Петра. Від Левенгаупта Петро довідався про подробиці руху шведів до Переволочної, про намір Карла XII їхати по допомогу до турецького султана і про відправлений ним лист у Польщу до генерала Крассова з повідомленням про Полтавський бій.

Петро негайно послав розпорядження фельдмаршал-лейтенантові Гольцу, що стояв з 20 полками на Волині, стежити, щоб рештки шведської армії не були пропущені на з'єднання з військами

1) Труды Русского военно-исторического общества, т. III, с. 297.

2) Там же.

3) А. Стилле, цит. твір, с. 135.

4) Труды Русского военно-исторического общества, т. III, с. 298.

5) Журнал Петра Великого, с. 203—219.

Крассова в Польщі. Одночасно було наказано козацьким полковникам і калмицькій кінноті (при Гольці) відрізати шведам шлях на Туреччину¹⁾).

За шведським королем була відправлена погоня — бригадир Кропотов з двома драгунськими полками. 2 липня слідом за Кропотовим рушили доганяти короля й Мазепу дві тисячі драгун на чолі з Волконським²⁾).

Король і Мазепа тікали по дикому, незаселеному степу. Терплячи від голоду і спраги, шведські недобитки досягли р. Буга, куди 8 липня прибула російська кавалерія Волконського. Частина шведів (800—900 чоловіка) була застигнута під час переправи. До 500 чоловіка було взято в полон, решта втекли або потонули. Але Карл і Мазепа напередодні приходу Волконського, 7 липня, втекли в Бендери.

Армія загарбників була знищена цілком.

Тим часом російська армія стояла на березі Дніпра коло Переволочної. Відсутність провіанту була легко поповнена з допомогою навколишніх жителів. «Жители переволочинские и окрестные — пише «Дневник», — слышал повеление государя своего, открыли множество ям, и всякой желал, чтоб у него провиант брали»³⁾).

2 липня здались на ласку Петра близько 2 700 зрадників — запорожців. На другий день російські війська готувались повернутись до Полтави. Для перевезення забраного в шведів бойового оснащення і різних речей було зібрано 500 підвод.

Російські війська, що вели полонених, рушили 4 липня до Полтави. 6 липня на місці бою відбулись торжества. Російські війська і шведи (без зброї) зайняли позиції, на яких вони були під час генерального бою; по боках стояли козаки і калмицька кіннота; шведи, як розповідають сучасники, були вражені величезною кількістю військ Петра.

Торжества тривали ще кілька днів. Після цього Петро виїхав у Київ, частина російських військ пішла в Польщу, а головні сили на чолі з Шереметевим вирушили в Прибалтику продовжувати успішну боротьбу проти шведів.

VI

Полтавська перемога була видатною подією в історії нашої країни. «Не много таковых побед в памяти народных, в книгах исторических обретаются», — говорив про неї близький співробітник Петра I, Феофан Прокопович.

Ця перемога визначила кінець Північної війни. Крок по кроку російські війська витискали шведів з Прибалтики. Военні дії були перенесені на територію підвладної Швеції Фінляндії. В 1714 році створеним Петром молодим російським військовим флотом розбито шведський флот у морському бою коло миса Гангуд.

1) Труды Русского военно-исторического общества, т. III, с. 302.

2) Там же, с. 304—305.

3) Там же, с. 303.

В 1721 році війна закінчилась Ніштадтським миром. До Росії відійшли землі на берегах Балтійського моря, які мали винятково важливе значення для економічного розвитку і оборони країни.

Значення полтавської перемоги правильно зрозуміли багато сучасників. «Ця перемога — писав англійський посланник у Росії Вітворт статс-секретареві Бойлю, — мабуть, значно змінить стан справ на всій Півночі»¹⁾.

Слова ці виявились пророчими. Спроба поневодити російський і український народи була для Швеції фатальною. «Сила и престиж» Швеції, — підкреслює Енгельс, — «пали именно вследствие того, что Карл XII сделал попытку проникнуть внутрь России»; зтим он погубил Швецію і показав всем неуязвимость России»²⁾.

З другого боку, Полтавська перемога і Північна війна зміцнили міжнародне становище Росії і дали змогу Петру I ширше розгорнути реформаторську діяльність. За словами Вольтера, «це був єдиний у всій історії бій, наслідком якого була не руїна, а щастя людства, бо він давав Петру необхідний простір, щоб іти далі по шляху реформ»³⁾.

Великий російський революціонер-демократ Бєлінський підкреслював величезне значення Полтавської битви для збереження незалежності Російської держави від зазіхань з боку шведських баронів і польських панів: «Полтавская битва была не просто сражение, замечательное по огромности военных сил, по упорству сражающихся и количеству пролитой крови. Нет, это была битва за существование целого народа, за будущность целого государства»⁴⁾.

Полтавська перемога цінна для нас ще й тим, що в ній яскраво виявилось прагнення народу відстояти незалежність своєї країни. Саме тому вона надовго збереглась у народній пам'яті. «В усій російській історії — каже Костомаров — жодний бій не мав таких важливих наслідків, як Полтавський, і жодна битва, виключаючи хіба Куліковську, не відбилася так у народній пам'яті»⁵⁾. Великі учителі трудящих усього світу — Маркс, Енгельс, Ленін і Сталін надавали великого значення прогресивній діяльності Петра I, «этого действительно великого человека» (Енгельс), який прагнув ліквідувати відсталість Росії і багато зробив для «создания и укрепления национального государства помещиков и торговцев» (Сталін). В справі петровських реформ боротьба за укріплення на берегах Балтійського моря відіграла велику роль. Росія висунулась на одне з перших місць серед європейських держав.

1) Сборник Русского исторического общества, т. 50, с. 200.

2) К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. XVI, ч. 2, с. 9.

3) Цитую за статтею Іконнікова «Пребывание Петра Великого в Киеве». Военно-исторический вестник, 1910, № 5—6, с. 38.

4) В. Г. Бєлінський, Собрание сочинений, т. III, СПб 1913, с. 341.

5) Н. Костомаров, Исторические монографии и исследования, т. XVI «Мазепа и мазепинцы», изд. II, СПб 1885, с. 587.